

Dohnal, Josef

Důsledný paradoxalista v Dostojevského Zápiscích z podzemí

Opera Slavica. 2023, vol. 33, iss. 1, pp. 53-57

ISSN ISSN 1211-7676 (print); ISSN ISSN 2336-4459 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/OS2023-1-7>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.78274>

License: [CC BY-SA 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20230704

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Důsledný paradoxalista v Dostojevského *Zápiscích z podzemí*¹

Josef Dohnal

(Brno, Česko)

Říci o Dostojevském cokoli nového je bezmála půldruhého století let poté, co bylo jeho dílo završeno, zřejmě nemožné: každé dílo, názory i dopady celoživotního snažení a životní cesty Dostojevského jsou do detailu popsány, prozkoumány – cokoli nového by se objevilo, bude považováno málem za senzaci. Nečiníme si proto nejmenší nároky na to, že bychom objevili něco nového, chtěli bychom jen poukázat na malý detail v tom, jak slavný spisovatel pracuje s postavou svého paradoxalisty či paradoxisty v *Zápiscích z podzemí*, které dokončil v roce 1864.

Vydeme z toho, co hlavní hrdina prózy považuje za základní hodnotu, již brání v první části *Zápisů*, totiž to, co je podstatou člověka jako takového. Když hovoří ve III. kapitole o tom, čemu bychom mohli říkat normalita, uvádí: „... bezprostředního člověka pokládám za normálního, za člověka, jaký má být, jakým ho chtěla mít sama něžná matka příroda, když ho s láskou přiváděla na svět. Závidím takovému člověku až k nepřičetnosti. Je hloupý, o tom se s vámi nepřu, ale snad normální člověk musí být hloupý, jak to můžete vědět. Snad je to dokonce nesmírně krásné.“² Hned poté najdeme další důležitý údaj, který o sobě hrdina uvádí: „... postavíte-li proti sobě člověka normálního a jeho antipoda, totiž člověka příliš hluboce chápajícího, který nezšel z lůna přírody, ale z retorty³ (hraničí to až s mysticismem, pánové, ale mne to někdy vážně napadá), tu ten retortový člověk má takový pocit méněcennosti vůči svému opaku, že sám sebe s celým svým hlubokým chápáním vážně pokládá za myš, a ne za člověka“ (18). Právě tento moment považujeme za důležitý pro další výklad, protože je tu vystaven základní protiklad mezi člověkem „nepřirodním“, tedy „civilizovaným“ v tom smyslu, že se řídí především intelektem a sociálními normami,

1 Tento příspěvek vznikl v rámci plnění grantového projektu specifického výzkumu MUNI/A/1349/2022 „Ideologie ve slovanských literaturách a kulturách“.

2 DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Odeon 1989, s. 17–18. Všechny další citace z tohoto zdroje označujeme jen číslem stránky v závorce za samotnou citací.

3 Křivule.

nikoli svou přirozeností a svými instinktivními pohnutkami. Dostojevského hrdina jej označuje francouzským souslovím „l'homme de la nature et de la verité“ (18), tedy člověk přírodní a pravdivý, pravý. Tento moment, tuto část III. kapitoly považujeme za kruciální, protože v něm je koncentrovaně vyjádřen jednak základní kontrast, kolem kterého je vystavěno vše ostatní, jednak hluboká podstata, jíž se Dostojevskij dotknul a jež nás vede k tvrzení, že Dostojevskij „vyhmátl“ to, co teprve později objevovala a mnohdy nesmírně složitě dodnes „doobjevuje“ a stvrzuje psychoanalýza a psychologie, totiž to, že v člověku existuje hluboký rozpor mezi nevědomými pohnutkami nemajícími snad pranic společného s racionálnem na jedné straně a vším tím, co tuto nejhlubší podstatu jeho bytostna omezuje na úrovni individuální racionální činnosti a požadavků jakékoli úrovně sociální sféry na straně druhé. Je to rozpor nepřekonatelný, existenciální, se kterým je každý z nás vržen do životní sféry již samotným momentem zplození, rozpor, ze kterého se nelze vyvázat, zbýt se jej; vyváže nás z něj vlastně jen moment smrti, pokud nebereme v úvahu hodnocení těch, kteří se k životu kohokoli vracejí a jej s jeho skutky reflektují, hodnotí. Vše ostatní, o čem *Zápisky z podzemí* hovoří, je vystavěno kolem tohoto základního a zásadního prvku. Vyjdeme-li z postulátu Michela Foucaulta, že diskurs „... není jednoduše tím, co zjevuje (nebo skrývá) touhu: je to také předmět touhy...“⁴, pak můžeme tvrdit, že vyjevení tohoto rozporu je základem diskursu, jež v díle Dostojevskij vede (postaru a samozřejmě nmoderně bychom řekli, že jde o základní konflikt, rozpor, antagonismus reflektovaný textem a stávající se jeho tematickou dominantou).

V první části *Zápisů* se toto téma stává předmětem spíše teoretických úvah, teoretické pře s neviditelnými „pány“, tedy s těmi, již podle niterného přesvědčení vyprávějího subjektu zastávají opačný názor a upřednostňují princip racionálního utváření osobnosti, jež kontinuálně dotváří a přetváří sama sebe, na straně jedné, a již, na straně druhé, formuje societa na základě systému explicitně pojmenovaných a racionálně odůvodněných norem. Zdá se (je to pouhá domněnka!), že samotnému autorovi se tato složitá polemická část zdála být nedostatečně objasňující jeho pozici, a zřejmě proto připojil podstatně konkrétnější druhou část *Zápisů* pojmenovanou jako *Mokrý sníh*. V ní je monologická (byť jako pře s nepřítomnými „pány“ vedená) a filozoficko-polemická první část nazvaná *Podzemí* převedena do příběhu, který je vlastně realizací, explikací teorie představené v úvodní části; jako by Dostojevskij říkal čtenáři, že pokud je mu zatím něco nejasné, pokud o něčem pochybuje, pak je třeba, aby viděl, jak se teoretické postuláty projevují v konkrétních případech, jež se stávají příklady dokládajícími teoretická východiska paradoxalistovy filozofie. Ty neuvádí jako juxtaopoziční výčet na sobě nezávislých epizod, ale jako součást reflexe souvislého příběhu, ve kterém je možno sledovat, jak a nakolik se střetá podstata

4 FOUCAULT, M.: *Diskurs. Autor. Genealogie*. Praha: Svoboda 1994, s. 9.

protagonisty jako „l’homme de la nature et de la verité“ a jeho chování v sociálním kontaktu s jedinci i skupinami jedinců, ale koneckonců i se sebou samotným. Do příběhu uváděné postavy se stávají zcela důsledně jeho protihráči – celá druhá část je tedy vedena v naprosto stejném diskurzivním duchu jako polemika *Podzemí*.

Podzemní člověk se konfrontuje se třemi skupinami postav – se svými bývalými spolužáky jako poměrně homogenní skupinou, s lidmi ze svého bezprostředního okolí branými jako vzájemně nepropojení jedinci (důstojník, sluha a nadřízený) a s prostitutkou Lízou jako představitelkou druhého pohlaví. Konfrontace jsou organicky vkomponovány do řady obrazů celého příběhu, v němž dochází k důsledné tematizaci opozice mezi tím, k čemu je puzen subjekt vyprávění svým „přírodním a pravdivým“ základem, tedy jeho „pravým já“, a tím, co mu nastoluje jeho už socializované, normy znající a minimálně do určité míry je respektující „já“, stejně jako se musí vyrovnávat s tím, jak jej vnímá a k čemu jej tlačí vnější okolnosti.

Jako symptomatickou můžeme například vnímat pasáž o plánování konfliktu s důstojníkem, který jej a jemu podobné na Něvském přehlízí a nikdy jim neuhne. „Přírodní a pravé“ v hrdinovi vede k nespokojenosti, že důstojníkovi vždy uhne, uvnitř to v něm vře. Vidí sice zřetelně, že důstojník jedná podle jasné racionální úvahy – uhýbá nařízeným, ale neuhýbá lidem stejné nebo nižší společenské úrovně. Důstojník se svým racionálním principem chování, který respektuje sociální stratifikaci a ospravedlňuje přezíravé chování k sociálně nižším, jako by se stával zdi, o níž podzemní člověk v první části říká: „Zeď je zeď... atd. atd.“ Ale pro pána krále, co mi je po zákonech přírody a matematiky, když se mi z jistého důvodu ty zákony a dva krát dvě jsou čtyři nelíbí? Samozřejmě, hlavou zeď neprorazím, leda bych měl dost síly ji prorazit, ale nesmírím se s ní pouze z toho důvodu, že jsem narazil na kamennou zeď a nemám dost síly. Jako by taková kamenná zeď doopravdy přinášela uklidnění a mohla seabeméně přispět k usmíření pouze proto, že představuje dva krát dvě jsou čtyři. Nesmysl všech nesmyslů! Něco jiného je všemu rozumět, všechno chápat, všechny ty nemožnosti a kamenné zdi; ale člověk se nesmíří s žádnou z těch nemožnosti a kamenných zdi, když se mu přičí smířit se s nimi“ (21–22).

Jeho niterný „přírodní a pravdivý“ princip tuto zeď, její nepřekročitelnost nepřijímá, přičí se mu smířit se s ní. Dráždí a uráží jej to, že by měl být považován za člověka méně hodnotného, než jsou ti ostatní, jen proto, že je nuzněji oblečen, že jeho sociální status je nižší, když přece z hlediska „přírodního a pravého“ jsou si lidé rovni, zatímco na Něvském si v takových momentech připadal nikoli jako člověk, ale jako živočich jiného, nižšího řádu: „Byla to pekelná muka, trvalý nesnesitelný pocit méněcennosti, vyplývající z myšlenky, která přecházela až v trvalý mučivý pocit, že jsem moucha proti této společnosti, mizerná, neužitečná moucha, sice ze všech nejchytřejší, nejvyspělejší a nejušlechtlejší – to se rozumělo samo sebou –, ale před každým uhýbající moucha, všemi ponižovaná a všemi urážena.“ (68–69) Není tedy divu,

že impuls k tomu, aby se důstojníkovi postavil, aby narušil jeho chování, nedostává podzemní člověk cestou racionální úvahy, ale jako by mu byla nadiktována pracujícím podvědomím, které se mu ozve, jak uvádí, „někdy ve tři hodiny v noci“ (69): „A tu mě osvětila překvapující myšlenka. Co kdybych neustoupil, až se s ním potkám? napadlo mě, schválně neustoupil, i kdybych musil do něho vrazit? Jaké by to asi bylo? Ta odvážná myšlenka mě ponenáhlu zmocnila tak, že mi nepopřávala chvíli pokoje.“ (70)

Zajímavé je sledovat, jak se mu daří připravovat situaci, ve které by dokázal „jít proti zdi“: všemožně vyrovnává svůj sociální status prostřednictvím toho, co sociální normy z jeho pohledu nabízejí jako jím ovlivnitelné, což je především jeho zevnějšek: „Především musím vypadat co možná slušně, až to budu provádět, musím si dát do pořádku oblek. Kdyby došlo ke společenskému skandálu (a společnost je tam vybraná: prochází se tam hraběnka, kníže D., celý literární svět), musím být pěkně oblečen – to dělá dobrý dojem a jistým způsobem nás to v očích vznešené společnosti postaví naroven.“ (70) To, co mu signalizuje přirozený princip rovnosti, realizuje i na úrovni obecně přijímaných norem, kterých si je vědom – chystá si košili, kupuje si bobří límec místo mývalího; vyrovnává tak nejprve vnější nerovnost danou sociálním postavením. Fakt, že se s důstojníkem srazí až jakoby náhodou, když už svůj úmysl málem vzdal, mu dává pocit, že dosáhl oné rovnosti, o niž usiloval.

Stejný princip důsledného pojmenovávání toho, co se hrdinovi přičítá, pak užívá spisovatel jako svrchovaný vládce nad příběhem i nad podzemním člověkem při konstruování ostatních kontroverzí: oba protichůdné principy, tedy princip „přírodní a pravdivý, pravý“ a princip racionálně odůvodňované normy staví proti sobě, takže jejich střet, jejich protichůdnost několikrát dokumentuje. Jde o nechuť i nedůvěru paradoxalisty k přátelství, k principům správnosti kontaktů se spolužáky i po skončení vzdělávání, neochotu k tomu, aby svému sluhovi platil, jak má, aby si nepůjčoval od nadřízeného, aby cítil odpovědnost za osud padlé dívky a soucítit s ní, ... Vždy se objevuje pojmenování uvědomovaného principu, normy, požadavku a proti němu je postaveno „puzení“, které je vlastní podzemnímu člověku.

Dostojevskij se tak přímo probojovává k tomu, co bude psychoanalýzou pojmenováno později jako nevědomí či podvědomí, tedy sféra, ve které neexistuje ani apriorní zlo, ani stejně apriorní dobro, sféry, ve které nejsou zjevné racionálně pojmenovatelné příčiny toho, proč zrovna ten který obsah začne být aktualizován a překmitne přes hraniční čáru, za kterou se stane vědomým. Ukazuje ale, že tomu tak je, že hranice mezi oběma vrstvami je průchozí, že spolu interagují. Rozevívá tak sféru pro otázky, které před ním začínal klást N. V. Gogol především ve svém cyklu petrohradských povídek, pokračuje v tématu dvojnictví, které však přesahuje tím, že nesměřuje k jednoduchému protikladu, ale k protikladům, k jakési vnitřní polyfonii lidské podstaty, která možná není jen ryze lidská, ale má hlubší podklad. Možná i proto můžeme v *Zápiscích z podzemí* nalézt tolik odkazů k nejrůznějším zástupcům živočišné říše, zdaleka ne

jen k myši – zmiňuje přece i mouchu, ovci, pavouka, tchoře, opici, ... Ale to už by byla jiná kapitola v pohledu na daný text.

Bibliografie:

- DOSTOJEVSKIJ, F. M.: *Zápisky z podzemí*. Překlad Ruda Havránková. Praha: Odeon 1989. ISBN 80-207-0672-0.
FOUCAULT, M.: *Diskurs. Autor. Genealogie*. Praha: Svoboda 1994. ISBN 80-205-0406-0.

About the author

Josef Dohnal

Masaryk University, Faculty of Arts, Department of Slavonic Studies, Brno, Czechia;
University of Ss. Cyril and Methodius, Faculty of Arts, Department of Russian Language,
Trnava, Slovakia
josef-dohnal@volny.cz
<http://orcid.org/0000-0002-0763-5784>

Toto dílo lze užit v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-SA 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.

